

«Знак» (вісник Українського геральдичного товариства) – джерело з вивчення історії військової символіки України

Процес створення суверенної Української держави вимагав не тільки формального оформлення проголошеної незалежності, а й реального наповнення цього політико-правового явища.

Розбудова національних державних структур, у тому числі армії, потребувала створення і функціонування повноправного державного механізму з усіма надбудовами та відповідними службами. Однією з таких установ була Українська Геральдична служба Генерального штабу Збройних Сил України, створених в 1993 році (сьогодні Відділ військової символіки). Саме на цю установу разом з Міністерством оборони України було покладено завдання розбудови системи військової символіки держави.

Важливу роль у цій справі, розробці та обговоренні відповідних проектів відіграє друкований орган Українського геральдичного товариства – вісник «Знак», перше число якого побачило світ у травні 1993 року. До початку 2008 року вийшло 42 числа вісника. На сторінках видання виступають фахівці з військової символіки, вчені. Це, передусім, М.Слободянюк (публікацій якого у віснику найбільше), О.Кохан, О.Муравйов, М.Чмир, а також відомі українські історики Я. Шашкевич, Ю.Мицик та інші.

У віснику друкуються нормативні документи, проекти та пропозиції щодо військової символіки. Тут подаються описи символів, які супроводжуються численними малюнками та схемами. Вміщені матеріали, починаючи зі стародавньої доби до сьогодення, базуються на опублікованих документах, а також архівних матеріалах, що надає віснику статусу важливого джерела з вивчення історії військової символіки України.

Видання стало своєрідною трибуною, де обговорюються, дискутуються проблеми військової символіки, розглядаються відповідні концепції та пропозиції.

Вже на початковому етапі розбудови українського війська на його сторінках з'являються статті фахівців геральдичної справи.

У лютому 1995 року публікується матеріал Олексія Кохана щодо розроблення системи військової символіки держави. Ця система включала такі

розділи: прапори, уніформістика, військові звання і рангові знаки, нагороди. Крім Збройних Сил України автор розглядає також питання символіки інших військових формувань. Слушними є пропозиції О. Кохана стосовно військових звань і рангових знаків, які перегукуються з відповідними військовими званнями в українській армії в добу визвольних змагань 1917–1920 рр. Автор пропонує встановити найвищою нагородою України орден Золотого Хреста за видатні військові заслуги – орден Архістратиґа Михаїла, а військовою нагородою міг бути орден Святого Юрія трьох ступенів. Також передбачалося ряд державних та військових нагород у вигляді медалей.

У статті подаються ескізи проектів Бойового Знамена; штандарта Президента України; військово-морського прапора України, військово-морського прапора кораблів Прикордонних військ; погонів для наземних військ та авіації; рангових нарукавних нашивок для Міністерства Внутрішніх Справ; повного однострою прикордонної авіації; однострою Почесної варти. Окремі проекти, запропоновані О.Коханом, були прийняті для використання у Збройних Силах України [11].

У віснику розглядається військова символіка України, починаючи з найдавніших часів. У цьому сенсі становить інтерес матеріал Андрія Партноса про походження Тризуба, який є головною складовою військової, а також державної символіки України [27]. Проте «Знак» фактично не досліджує військової символіки княжої доби. Хоча про це можна довідатись, зокрема, з літописів, біографій («Житіє Бориса і Гліба»), поетичних творів («Слово о полку Ігоревім»), мініатюр Радзівіллівського (Кеніґсберзького) літопису XV століття, які вважаються найповнішим джерелом відомостей про княжі прапори.

У «Знаку» подаються матеріали з військової символіки козацької доби. Ця тема присвячена публікація доктора історичних наук Ю. Мицика, де на основі архівних джерел аналізується козацька символіка, зокрема, розглядаються кольори прапорів козацького війська. Автор виділяє червоний, жовтий, синій кольори і відзначає, що ця проблема залишається і досі дискусійною [20].

Цікавою є публікація Ю.Мицика про прапори і герби української Козацької держави в перший рік після її відродження. Спираючись на нововиявлені джерела, автор оприлюднює невідомі донині дані про військову символіку козацького війська. Йдеться про похід на Білорусь і Литву козаків під проводом полковника Іллі Голоти, його поразку та загибель під Загалем у ніч проти 17 червня (за новим стилем) 1649 року. Після поразки повстанців ворогу дісталися три прапори, котрі, як вважає Ю.Мицик, вірогідно, належали кожній окремій повстанській тисячі. Прапор, переданий Богданом Хмельницьким

козакам, під яким бився до останнього подиху І. Голота, був адамашковий, тобто з шовку цінного ґатунку. На ньому було зображено орла, який в одній лапі тримає меча. Другий прапор червоного кольору і містить зображення герба (лева) та білий хрест [22].

Аналізуючи унікальне історичне джерело – анонімну віршовану хроніку, написану у 1682 році невідомим сполонізованим шляхтичем-католиком із Поділля, Ю.Мицик знайшов у ній деякі дані про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 року і розповів про це у віснику. Автор хроніки був очевидцем і учасником Чуднівської битви восени 1660 року, коли війська Речі Посполитої та кримського ханства з частиною українських козаків, вірних колишньому гетьману Івану Виговському, завдали тяжкої поразки московським військам під командуванням боярина Б.Шереметьєва та корпусу лівобережних козаків на чолі з переяславським полковником М.Цецюрою.

У хроніці, зокрема, йдеться про те, що гетьман І.Виговський разом зі своїми союзниками здійснили візит ввічливості командувачу кримських та ногайських військ Нурадин-Султану. Описуючи цю зустріч, автор хроніки звернув увагу на прапори козаків І.Виговського, на яких були зображені хрести та якісь слов'янські літери [19].

У іншій статті Ю.Мицика розповідається про клейноди старшого сина Богдана Хмельницького Тимоша (велику польську короґву і булаву), з якими той прибув 28 серпня 1652 року до Ясс на чолі тритисячного загону козаків. Тиміш з'явився тут з метою укладення шлюбу з дочкою молдавського господаря Василя Лупу Руксандою. Клейноди, що їх передав сину Богдан Хмельницький, мали глибокий сенс. Як вважає автор статті, гетьман хотів цим підкреслити, що він має намір зробити гетьманську владу спадковою і виразно вказав на свого старшого сина, як на спадкоємця. Тому стає зрозумілим самотитулування Тимоша як «гетьмана», а не «гетьманича», про що йдеться в листі Тимоша до В.Лупу (1653 р.) [18].

У публікації Ярослава Шашкевича вміщений малюнок герба Богдана Хмельницького, дається його опис, у тому числі арматури, тобто озброєння. Цей гетьманський герб з повною декорацією взятий з твору козацького літописця Самійла Величка «О войне козацкой з поляками, через Зеновія Богдана Хмелницкого гетмана войск Запорожских...» У літопис С.Величка герб було перемальовано з давнішого іконографічного джерела часів Богдана Хмельницького. В описі герба, поданого у статті Я.Дашкевича, правий бік арматури український, козацький, християнський, а лівий – турецький, мусульманський, що свідчить про турецьку протекцію в той час над Україною [8].

Певний інтерес становить матеріал В. Стафійчука, присвячений прапорам Козацької держави, заснованої Б. Хмельницьким. Забезпечення прапорами військових частин Гетьманщини покладалося на Генеральну військову канцелярію. Спираючись на документи Центрального державного історичного архіву в м. Києві, автор доводить, що цей вищий державний орган влади відіграв важливу роль в організації забезпечення прапорами адміністративних одиниць і окремих військових частин Гетьманщини [52]

Завершує огляд військової символіки у козацьку добу стаття І. Ситого, яка розповідає про клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Як свідчать документи Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарнавського, 1751 року Кирилу Розумовському, призначеному на посаду гетьмана, російська імператриця вручила клейноди – золоту булаву, білий прапор з російським гербом, бунчук, печатку і срібні литаври [29].

«Знак» не обійшов своєю увагою і події Північної війни між Швецією та Росією і участь у ній українського козацького війська. Про це йдеться в матеріалі шведського дослідника Б. Гагмана. Автор розповідає про козацький прапор, захоплений шведськими військами 1706 року під Несвіжем (біля Гродна у Білорусії), який зберігається у Стокгольмі. Ще до укладення шведсько-українського союзу один з провідних полководців гетьмана Івана Мазепи полковник Михайло Миклашевський брав участь зі своїми козаками у бойових діях проти шведів разом з російськими військами і загинув на полі бою. У статті поданий малюнок прапора та його опис. Прапор великого розміру – заввишки 176 см і завширшки від 264 см (верхній край) до 99 см (нижній край). Основним символом на прапорі є зображення Архангела Михаїла. Текст на полотнищі стверджує, що Михайло допоможе християнам. Малюнки на прапорі виконані фарбами різних кольорів, золотом та сріблом. На звороті штандарта центральним символом є Богородиця з Дитям, яка стоїть на півмісяці. Текст на цьому боці повідомляє, що півмісяць є знаком оттоманців, які хочуть перемогти християн і завдати їм поразки, але Божа Мати у своїй ласці стала над півмісяцем і тому надії турків нездійсненні. Автор статті зазначає, що «за іронією долі, штандарт підрозділу майбутніх шведських союзників був захоплений шведськими загонами напередодні укладення угоди з українцями» [4].

У віснику розглядається символіка Української національної гвардії в Галичині кінця XVIII – середини XIX століття, коли цей регіон був під владою Австро-Угорщини. Відомий український історик Ярослав Шашкевич у вересні 1993 року відвідав історичний музей м. Відня, де побачив і описав дві роз-

зробовані аквареллю гравюри, на одній з яких був зображений гвардієць на коні, на іншій піхотинець. Кіннотник тримав піку, на якій прикріплено прапорець з кольорами гвардії.

У статті описані кольори прапорця: темно-синій (угорі) і жовтий (унизу), посередині дві горизонтальні стрічки з таким розміщенням кольорів: жовтий угорі, темно-синій внизу. Галицька дворянська гвардія існувала у Відні у 1781 – 1793 роках. Її використовували для охорони царя, а також під час різних святкувань. Служили в гвардії молоді представники галицької шляхти [7].

Наступним кроком у розвитку української військової символіки були події, пов'язані з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 років у Австрійській імперії. Створена в травні 1848 року у Львові перша українська громадсько-політична організація – Головна Руська Рада – ініціювала прийняття за національну символіку галицьких українців традиційний синьо-жовтий прапор і герб – жовтий (золотий) лев на синьому полі, що спинається на скелю, і закликала український народ до створення загонів національної гвардії – «народної стражі» [20].

У статті А. Гречила розповідається про постання національної гвардії, відродження традиції історичних символів у Галичині, утвердження національних українських кольорів, які протягом наступних півтора століття були символами боротьби українського народу за національне визволення та державну незалежність. Автор зазначає, що в липні 1848 року у Дрогобичі був створений загін української гвардії і відбулося освячення синього прапора з жовтим левом. Він подає малюнки прапорів української національної гвардії 1848 року в Яворові та Бережанах [5].

Інша стаття цього дослідника присвячена українській військовій символіці в добу визвольних змагань 1917–1920 рр., зокрема, прапорам, військовим відзнакам та нагородам. [6] А.Гречило наголошує, що питання, якими були тоді прапори в українській армії і державі жовто-блакитними чи блакитно-жовтими дискусійне. Практика свідчить, як вважає автор, що у період Центральної Ради мало місце використання обох варіантів з перевагою жовто-блакитного прапора, у період Української держави гетьман П.Скоропадський змінив порядок кольорів на блакитно-жовтий, а у період Директорії та ЗУНР – використовувалися «за інерцією» блакитно-жовті чи синьо-жовті прапори [6]. Взагалі поширенню національних прапорів в Україні «значно сприяло, – пише А.Гречило, – візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення, як «блакитне небо і жовтий лан пшениці» [6]. Хоча сучасний прапор України визначений чинним законодавством як «синьо-жовтий».

Привертає увагу публікація Ю.Мицика [21], де наводяться цікаві дані з історії прапора Українських січових стрільців (УСС) доби відродження Української держави, насамперед, ЗУНР у 1918 році. Автор ознайомився з найціннішим документом особистого архіву великого патріота України Івана Боберського з Канади (1873–1947 рр.), котрий відзначився як теоретик сокільсько-січового руху, активний діяч Західноукраїнської Народної Республіки, – його щоденником. У ньому, зокрема, занотована інформація щодо одностроїв, емблем та символіки УСС, а пізніше – ЗУНР, в тому числі поданий опис прапора усусів. «Один бік прапора червоний, другий синій. На червоному підложі Архангел Михайло, що з великанськими крилами, піднесеними вгору, які надають його постаті силу й розмах. У лівій руці він держить щит, на щиті видно герб Льва, зверненого в правий бік видця. В правій руці він тримає меч, задержаний в долоні в цій хвилині, коли має підвестись до удару... На синім боці прапора зелений лавровий вінець з написом посередині «У.С.С.1914». При прапорі багряна лента із золотим написом: «Українським січовим стрільцям – жіноцтво» [21]. (Прапор виготовили львівські робітниці.)

У віснику знаходимо матеріали про застосування в Армії УНР військових відзнак, зокрема, в Синьожупанній та Сірожупанній дивізіях, військовій частині Січових стрільців Євгена Коновальця. Так Орест Круковський вказує, що у філії Львівської картинної галереї – Олеському замку, зберігається відзнака Синьожупанної дивізії. На малюнку відзнака має вигляд тристороннього щита на синій емалі, на якій зображений лев, повернений геральдично праворуч, що спинається на скелю.

У статті розповідається також про відзнаки, виявлені у приватних колекціях, що стосуються іншого військового формування – Сірожупанної дивізії. Ці п'ять відзнак на високому технологічному і мистецькому рівні виготовили австрійські майстри за малюнками відомого художника Ю.Буцманюка.

На всіх відзнаках зображена фігура Архистратига Михаїла з піднятим угору мечем у правиці. На чотирьох – жовтий лев спинається на скелю, на трьох – присутній тризуб. У статті подаються докладні описи та розміри відзнак.

О.Круковський слушно вважає, що ідея поєднання на відзнаках двох символів України – св.Михаїла і лева – була важливою для українських вояків-наддніпрянців, бо символізувала і утверджувала в них ідею соборності та незалежності українських земель.[15]

Вісник подає також опис і малюнок військової відзнаки «Стрілецька Рада», яку носили члени колегії коменданта Січових стрільців. Рада була сформована 19 січня 1918 року і проіснувала до липня 1920 року як дорадчий орган

стала в процесі роботи і боротьби Січових стрільців вирішальною інституцією в усіх засадничих справах, зокрема, у питаннях ідеології, політики та організації. Лише у Національному музеї історії України в Києві зберігається шість цих відзнак, які мають вигляд монограми з двох літер «С» переплетених гілкою червоної калини. Відзнаки удостоювалися члени Стрілецької Ради. Вона є високохудожньою фалеристичною пам'яткою часів визвольних змагань, автор її – відомий український різьбяр і скульптор Михайло Брянський (1883–1956 рр.) [28].

«Знак» містить матеріали про військові нагороди, що ними відзначали учасників визвольних змагань. Зокрема, є дані про виготовлення воєнного хреста Українських січових стрільців, яким нагороджували учасників за бойові заслуги. Так Центральна Управа УСС у Відні 21 березня 1918 р. повідомляла від імені поручника Володимира Старосольського: «Відзнака заслуги» готова вже від 12.III. Залучаю один взір. Буде коштувати без стяжки в сей воєнний час – 12 корон» [10]. У ході переписки щодо нагороди В.Старосольський у листі від 07.08.1918 року до Центральної Управи УСС зазначав: «Стрільці ждуть нетерпеливо на «своє» відзначення, ждуть його і Стрільці з Києва» [10]. Однак інформації про вручення стрільцям цієї відзнаки відомостей немає.

Зі статті Ореста Крюковського дізнаємося, що «однією з найцікавіших знахідок, виявлених останнім часом в українській фалеристиці доби Визвольних змагань, слід вважати відкриття двох орденських хрестів (нашийного і нагрудного) за Другий Зимовий похід (Базар) і бої» [14]. Стаття містить опис і малюнок ордену. Різнилися вони лише матеріалом покриття основного символу (архангела Михаїла з мечем і щитом). Як вважає автор, цим ордену, з огляду на кошову ювелірну роботу, нагороджували невелику кількість достойних, тоді як ордену Залізного Хреста відзначили всіх учасників Першого Зимового походу. Згодом, у грудні 1972 року, VII сесія Української Народної Ради (в екзилі) встановила для учасників Другого Зимового походу одноступеневий державний орденський знак під назвою «Орден Базар» і прийняла відповідний закон. Проте цей проект через певні причини залишився нереалізованим [14]. Використання української військової символіки з урахуванням традицій Гетьманщини XVII–XVIII століть простежується у період Української Держави в період гетьманування П.Скоропадського. Про це йдеться в статті М.Чмира, де на основі матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України розкривається використання козацької символіки в Українській армії 1918 року.

Наголошується, що козацька символіка – булава, бунчук, прапор – засвідчувала успадкування традицій козацького війська. Ця символіка, зокрема булава, використовувалась на погонах, кокардах на кашкетах військовослужбовців гетьманської гвардії – Окремої сердюцької дивізії. Козацькі прапори на нагрудному знакові випускників Інструкторської школи старшин розміщені обабіч центрального медальйона з Тризубом блакитного кольору. У статті подаються описи нагрудних знаків, є малюнки погонів, відзнак на кашкетах [57].

За гетьманування Павла Скоропадського у Києві весною 1918 року була створена державна геральдично-прапорна комісія під юрисдикцією Міністерства морських справ, яка мала виготовити низку прапорів для українського морського флоту, армії, дипломатичної служби, гетьманського двору та інших державних установ. Також у Севастополі (пізніше в Одесі) діяла морська геральдична комісія. У статті В. Трембіцького відзначається, що до товариша морського міністра Української держави контр-адмірала М.Максимова надійшла пропозиція від головного начального адмірала портів Чорного моря А.Покровського і старшого лейтенанта Деменка, щоб «на всіх кораблях Української флоти замаєв прапор св. Андрія – з синім хрестом на білому фоні...» [53].

Гетьман П. Скоропадський затвердив два комплекти морських прапорів (у липні та вересні 1918 р.), а також прапори для армії і дипломатичної, консульської служби тощо. У статті подаються описи та ескізи прапорів [53].

Після поразки Армії УНР у листопаді 1920 року та інтернування її на території Польщі українське військо зберегло свою організацію і, незважаючи на складні умови існування, почало розробляти власні нагрудні знаки і навіть нагороди. Про це йдеться у матеріалі Миколи Мира, який, широко використовуючи документи ЦДАВО, аналізує розвиток української військової символіки та емблематики після переходу Армії УНР на терени Польщі.

Були розроблені проекти військової символіки, які розглядав Головний отаман Війська УНР, потім видавався наказ Головної команди Війська УНР (ГКВ УНР) про встановлення того чи іншого нагрудного знака чи нагороди.

На цей час відомо про запровадження нагрудних знаків Спільної військової школи (СВШ), Охорони Головного отамана Війська УНР; Юнацької школи з підготовки старшин військового часу в таборі Каліш, 6-ї Січової стрілецької дивізії, а також відзнаки «Хрест Залізного Стрільця». У статті даються описи й малюнки цієї символіки. Відомо, що вдалося виготовити лише нагрудний знак СВШ і «Хрест Залізного Стрільця». Стосовно інших нагрудних знаків інформація відсутня.

На усіх нагородах і нагрудних знаках є зображення Державного герба УНР – Тризуба, а на більшості – і козацьких клейнодів (булави, бунчука) та зброї (шаблі). М. Чмир звертає увагу на те, що у вказаній символіці відображена ідея мученицького шляху, пройденого українськими вояками у боротьбі за свою незалежність. Про це свідчать і такі символи, як терновий вінок та колючий дріт. Моток колючого дроту також був одним з елементів нагрудного знака 6-ї Січової стрілецької дивізії.

У статті подані описи й малюнки п'яти нагрудних знаків і нагород [59]. Таким чином, період інтернування Армії УНР фактично можна вважати останнім етапом у розвитку української військової символіки часів національно-визвольної боротьби.

Отже, українська військова символіка від Княжої доби до одержання у 1991 році Україною незалежності, як про це свідчать матеріали, вміщені у віснику, пронесла століттями ідею звитяги, засвідчила тяглість традицій свого народу, вірність християнським цінностям. Чимало з українського прапорництва і геральдики того часу перейшло до української військової символіки новітньої доби.

Аналіз змісту вісника свідчить про те, що основний масив опублікованих матеріалів присвячений становленню і розвитку військової символіки України після одержання нею незалежності. У статтях розглядаються концепції створення системи військової символіки у Збройних Силах України, висвітлюється процес розробки, обговорення, затвердження проектів, вміщуються описи, малюнки символів, у тому числі прапорів, штандартів, емблем, заохочувальних відзнак, кваліфікаційних, нарукавних та нагрудних знаків, знаків класної кваліфікації особового складу Збройних Сил України. Також досліджується символіка інших військових формувань держави.

Зважаючи на те, що перша особа в державі – Президент, який також є Головнокомандувачем Збройних Сил України, правомірно розпочати розгляд військової символіки України із символів Президента України.

Саме про це йдеться у матеріалі, опублікованому в «Знаку». Указом Президента України від 29 листопада 1999 року встановлені такі символи: прапор (штандарт), знак, гербова печатка та булава Президента України, а також затверджено положення про офіційні символи глави держави. Зокрема прапор (штандарт), як вказується у статті, становить собою квадратне синє полотнище із зображенням у центрі золотого Знака Княжої Держави Володимира Великого, по периметру йде золота лиштва з рослинного орнаменту [30].

Важливою подією було вручення 5 грудня 2001 року Президентом України – Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України Л.Кучмою штандартів Міністру оборони України генералам армії України О.Шкідченку та начальнику Генерального штабу – першому заступнику Міністра оборони України генерал-полковнику П.Шуляку. У віснику дається опис і малюнок штандартів. Важливість події у тому, що Президент України фактично затвердив емблему Збройних Сил України, на підставі якої були виконані символи Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України.

На онові емблеми Збройних Сил України начальник Військової геральдичної служби Генерального штабу полковник О.Муравйов спільно з полковником М. Слободянюком та підполковником М.Абрашиним розробили комплекс символіки Збройних Сил України, який включав емблеми-символи Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, видів Збройних Сил України, прапори Збройних Сил України та видів Збройних Сил України, Бойовий прапор військової частини, штандарти Міністра оборони, начальника Генерального штабу та головнокомандувачів видів Збройних Сил України [51].

Таким чином, вручення штандартів Президентом України Міністру оборони України та начальнику Генерального штабу Збройних Сил України започаткувало процес втілення в життя офіційної символіки української армії.

Заслуговує на увагу стаття О.Кохана про становлення системи української термінології з прапорництва, де розглядаються всі різновиди прапорів українського війська [13].

Значне місце у віснику приділено становленню та розвитку емблематики у Збройних Силах України. У матеріалі М.Чмира йдеться про те, що у квітні 2006 року відділ військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України порушив питання про перегляд емблематики родів військ та служб, оскільки наявна система мала істотні недоліки, які полягали у копіюванні радянського досвіду, відсутності власних емблем у армійській авіації, тилу, засобах радіоелектронної боротьби (РЕБ) тощо. Єдина основа емблем – калиновий вінок – позбавляла можливості розрізняти їх навіть з малої відстані.

Відділ розробив емблеми символіки та геральдики для родів військ і служб, які мали привести символіку у відповідність до структурних змін, що відбулися у Збройних Силах України, забезпечити чітке візуальне розпізнавання військовиків за родами військ (службами), підкреслити спадкоємність традицій української військової символіки.

У статті викладено зміст нової емблематики і родів військ та служб, подано 21 малюнок [58].

Становить інтерес процес створення гербів у Збройних Силах України, поряд з класичними емблемами військових частин, який знайшов своє висвітлення на сторінках аналізованого періодичного видання. Перший герб, розроблений за геральдичними нормами, з'явився 1994 року. В 4999-й базі зберігалися озброєння та техніка (військ зв'язку) Прикарпатського військового округу. Його автором став командир цієї частини полковник М.Слободянюк.

В основі емблематики – білий голуб з блискавками у кігтях, як символ електрозв'язку. Але він мав ще й інший підтекст, білий голуб – символ миру, а база, як специфічна частина, існує тільки в мирний час. Голуб уміщений на щиті малинового кольору, який символізує Сухопутні війська України. У верхньому полі – три зірки на знак того, що частина була розташована в трьох гарнізонах на території Львівської області.

Щит увінчаний Малим держаним гербом України. Нарукавний знак з емблемою частини виготовляли з чорного сукна з білою облямівкою, у нижньому полі містився девіз: «Зберігаю в готовності». Емблема стала першим в історії Збройних Сил України символом окремої частини військ зв'язку. У статті подається малюнок символу [50].

У 2001 році був виготовлений герб бази пунктів управління Західного оперативного командування на основі проекту герба, що його розробив ще 1998 року секретар геральдичної комісії М.Слободянюк. Герб являє собою щит синього кольору з розташованим на ньому срібним грифоном (символом пильності і збереження таємниць), який тримає в лапі золоту булаву – символ військової влади, котру він захищає. Додані золота зірка і срібний місяць свідчать про цілодобове виконання військовослужбовцями бази своїх обов'язків з охорони управління Західного оперативного командування. Щитотримачами є грифон золотого кольору та золотий лев – символ Прикарпаття, де розташована частина. Доповнюють герб шолом давньоукраїнського воїна, намет кольорів герба (синьо-срібний) і стрічка малинового кольору зі срібним написом девізу частини: «Охорона та забезпечення». На нарукавному знаку герб подано на щитку чорного кольору з жовтою облямівкою і додатковими написами [32].

О.Муравйов розглядає символіку Об'єднаного оперативного командування Збройних Сил України, аналізує наказ Міністра оборони України «Про затвердження символіки Об'єднаного оперативного командування

Збройних Сил України» від 24 листопада 2006 року № 677, яким затверджено описи емблеми ООК, нарукавні емблеми та нагрудні знаки його військово-службовців. У статті даються описи та малюнки емблем [26].

Ряд статей вісника присвячено розгляду емблем військових частин Сухопутних Сил. Це емблеми 72-ї та 93-ї механізованих дивізій [37; 35], 30-ї танкової дивізії [49], 51-ї окремої гвардійської механізованої бригади [34], також подаються матеріали з емблематики 30-ї автомобільної бази Генерального штабу Збройних Сил України [39].

В основу символіки військових частин покладено принцип використання національних традицій тієї місцевості, де дислокована частина. Так, наприклад, емблема 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил України виконана на основі історичного герба Білої Церкви (лук з натягнутою тетивою, на якій три стріли). У символіці частин виконана традиційна військова арматура (гармати, мечі, сучасна зброя), а також оригінальні символи родів військ і спеціальних військ, до яких належать частини.

У статті вміщено комплект 13 малюнків емблем, з них одна – управління дивізії, 12 – частин, що входять до складу дивізії [37].

За основу символіки найстаршого військового формування Збройних Сил України – 51-ї механізованої дивізії, розташованої на Волині, взято поєднання символу Волині – білого лапчастого хреста на червоному тлі – з гербом міста Володимира-Волинського – у червоному полі срібний св. Юрій Змієборець, що вражає списом Змія [48].

У віснику йдеться також про емблеми частин та з'єднань Військово-Повітряних Сил України. Цю тему висвітлює у своїй статті М.Царенко. Емблеми ВПС, що їх виготовив вінничанин Валерій Ляховий у 1993 році, прийняті командуванням як базові. Подається 14 малюнків емблем. Їх основу становить щит із фігурною стрічкою під ним. Колір облямування щита, стрічки та написів на ній залежить від статусу формування (полк, бригада, дивізія тощо). На емблемах корпусів, дивізій, навчальних закладів ВПС, як правило, розміщені елементи гербів міст, де дислокуються штаби та центральні установи цих з'єднань, зображення птахів (часто сови), силуети літаків тощо. Командування затвердило 36 емблем з'єднань, частин, підрозділів та установ ВПС України [56].

Символіку Національної гвардії України аналізує М. Слободянюк. З його статті ми дізнаємося, що в червні 1999 року (за півроку до розформування) Національна гвардія України отримала свій офіційний символ (наводиться його опис і малюнок). Він має горбоподібну форму і складається з чотирьох

основних елементів: гербового щита, щитотримачів, навершя та стрічки з девізом. Гербовий щит синього кольору містить зображення Малого герба України, золотавого тризуба в щитку синього кольору, що спирається на перехрещені пірнач і булаву.

Щитотримачі: архістратиг Михаїл в обладунках давньоримського воїна з щитом червоного кольору та золотавим хрестом на ньому і з вогненным мечем у руці; Галицький лев – золотий коронований геральдичний лев-рампан, або ж «лев, що загрозливо стоїть». Навершям виступає фігура золотавого сокола, який розправляє крила. Він сидить на гербовому щиті, тримаючи в лапах золотаву стрілу. Щитотримачі спираються на стрічку жовтого кольору, на якій розміщено девіз Національної гвардії України: «Відданість, честь, патріотизм» золотавими літерами [44].

Однак свідчень щодо використання символу в однострої або відзнаках військовослужбовців НГУ немає. Проте він був зображений на штандарті командира НГУ, а також використовувався на сувенірах та як наочна агітація у світлицях та казармах підрозділів Національної гвардії України [44].

Вісник подає матеріали щодо нагородної практики у Збройних Силах України, зокрема відзнак, якими нагороджують військовослужбовців. Так у квітні 2007 року була надрукована стаття О.Муравйова «Почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України». Система почесних нагрудних знаків начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України складається з почесних нагрудних знаків «За доблесну військову службу Батьківщині», «За досягнення у військовій службі», «За вірність у військовій службі» та «За самовіддану працю у Збройних Силах України». У статті подається положення, описи та малюнки почесних нагрудних знаків [25].

У Військово-Повітряних Силах Збройних Сил України у квітні 2002 року встановлена «Відзнака Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України». Нею нагороджували військовослужбовців та працівників Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України за вагомий внесок у розвиток та зміцнення бойової могутності Військово-Повітряних Сил, особисту мужність, відвагу та вірність при виконанні службових обов'язків, а в окремих випадках деякі інші категорії військовослужбовців, державних посадових осіб та громадян (наводиться малюнок).

На підставі відзнаки було виготовлено також почесну нагороду Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України у вигляді дерев'яного щита 148x212 мм з прикріпленою до нього металевою відзнакою

розміром 105x105 мм невеликим тиражем (100 екземплярів). У нижній частині почесної нагороди – металева пластина (жовтого металу) з написом: «Від Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України».

Також на замовлення Військово-Повітряних Сил України виготовлено близько 800 одиниць нагрудних знаків «Відмінник Військово-Повітряних Сил» та близько 500 одиниць пам'ятної відзнаки на честь 10-ї річниці Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України (описи відзнак подаються у статті). Також були виготовлені пам'ятні відзнаки на честь 60-ї річниці 5-го та 14-го авіаційних корпусів Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України [31].

Після переформування Військово-Повітряних Сил та Сил Протиповітряної оборони Збройних Сил України у Повітряні Сили Збройних Сил України нагородження нагрудним знаком «Відзнака Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України» припинилося.

У 2004 році була встановлена відзнака Командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України «За заслуги перед Військово-Морськими Силами України». У віснику подається опис і малюнок відзнаки [17].

Вісник не обійшов своєю увагою і відзнак підрозділів Національної гвардії України. В 1996 році була затверджена відзнака батальйону спеціального призначення Львівського полку НГУ («Скорпіон»). Подається її малюнок і опис. Цікавим є девіз батальйону, розташований навколо зображення: «Де сила – там воля». Це слова призабутого гімну «Соколів» – першої молодіжно-патріотичної організації в Галичині, заснованої у Львові в 1894 році. «Соколи» були провісниками українського національного війська – Українських січових стрільців [16].

Становить інтерес духовна відзнака військової частини 44882. Командування цієї військової частини з огляду на те, що в процесі виховання особового складу важливе значення має комплексний підхід, об'єднання зусиль всіх громадських, релігійних та інших організацій, які впливають на морально-психологічний стан військовослужбовців і зміцнення військової дисципліни, за попередньою домовленістю з представниками місцевої влади та християнськими громадами міста Дубляни і села Малахів встановило наказом від 19 листопада 1995 року духовну відзнаку «За особисті досягнення у військовій службі та високоморальну поведінку». Нею заохочувались військовослужбовці військової частини 44882, ветерани частини, а також інші особи за вагому шефську допомогу у вихованні особового складу та підтримку боєздатності частини, надання допомоги для поліпшення морально-побутових умов життя особового складу.

Знак має форму восьмипроменевої зірки жовтого кольору з синьою облямівкою. На зірку накладено зображення архістратиґа Михаїла з мечем і терезами та піднятими крилами. Відзнаку з латуні кількістю 100 екземплярів виготовили автор статті та майстер А. Киселев за сприяння християнської громади міста Дубляни і особисто настоятеля храму Успіня Пресвятої Богородиці Володимира Високінського. Перше вручення відбулося 21 листопада 1996 року під час святкування дня Архістратиґа Михаїла. Опис і малюнок відзнаки вміщені у статті [2].

Значна увага у віснику приділяється висвітленню питань, пов'язаних із запровадженням у Збройних Силах України нарукавних знаків для військово-вослужбовців. У ґрунтовній статті М. Слободянюка «Нарукавні знаки Збройних Сил України» аналізуються допоміжні елементи військової форми в українській армії (до них належать і нарукавні нашивки), види нарукавних знаків, простежується процес розроблення нарукавних та інших знаків приналежності до Збройних Сил України. Протягом 1992 – 1993 років були розроблені і затверджені нарукавні шеврони сухопутних військ, авіації, флоту та Головного штабу Збройних Сил України, проте лише наприкінці 1993 року новий Міністр оборони В. Радецький переглянув, а Президент України Л. Кравчук остаточно затвердив зразки форми одягу. Невід'ємним атрибутом нових френчів офіцерів і генералів став нарукавний шеврон нового зразка. Шеврон заввишки 81 мм мав вигляд трапеції із заокругленими кутами, верхня частина його завширшки 69 мм, нижня 60 мм. Шеврони для видів Збройних Сил різнилися лише кольором сукна: малинового – для Сухопутних військ, блакитного – для Військово-Повітряних Сил, чорного – для Військово-Морських Сил. На шевроні зображений тризуб у синьому щиті та державний синьо-жовтий прапор, у правому верхньому куті з-під прапора виглядає колосок пшениці жовтого кольору, внизу зелений лист та китиця червоної калини, що символізує історичну славу українського війська. Написи «України» і «Збройні Сили» – жовтого кольору. Шеврон окантований жовтою і синьою смугами. Крім згаданих розроблено також окремий шеврон блакитного кольору для аеромобільних військ [40].

Після 1994 року активізується процес створення і запровадження у Збройних Силах України нарукавних знаків. Зокрема, ці символи були введені у військових частинах 39288, 44882, підрозділі Верифікації, управлінні Західного оперативного командування, Військово-Морських Силах, військкоматах тощо [9].

На нарукавних знаках розміщені символи, що характеризують зміст діяльності та місце розташування даної військової частини.

Так військова частина 39288, яка виконує функцію охорони і забезпечення має з 1993 року нарукавний знак, на якому розміщений щит кольорів державного прапора України (синьо-жовтий), покладений на перехрещені козацькі шаблі, що свідчить про оборонний характер збройного знака держави. У центрі щита – символ частини – грифон білого (срібного) кольору. Ця міфічна тварина з тулубом лева, головою і крилами орла у геральдиці уособлює пильність, є хранителем таємниць. У пазурах грифон тримає золоту булаву – символ вищої військової влади, яку він повинен охороняти. Щит увінчаний Тризубом. Під щитом блакитна стрічка з написом білого кольору: «Охорона та забезпечення», що вказує на специфіку виконуваних частиною службово-бойових завдань. Це один з перших індивідуальних знаків частин Збройних Сил України [43].

А на емблемі 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів, наприклад, характерною ознакою є голова лева (розміщена в центрі щита, на тлі державного прапора України) – символ, що уособлює захист вантажів. Голова покладена на залізничні колії та на якір, що символізують охорону вантажів на залізниці та річковому транспорті. Крім того, у центрі прапора – роза вітрів синьо-білого кольору як символ того, що рота виконує обов'язки на всіх напрямках. У статті є малюнок нарукавного знака [42].

На нарукавному знакові Західного оперативного командування, на щиті – герб Львова (тут міститься управління). Навколо щита – герби історичних земель України, що входять до сфери відповідальності оперативного командування [38]. Так само на емблемах обласних військкоматів розташовані герби обласних центрів або областей, покладені на схрещені шаблі, булаву і гусяче перо. Описи емблем і малюнки наведені у статті [45].

Особливістю нарукавного знака військової частини 44882 (автомобільна база), запровадженого у 1996 році, є восьмипроменева зірка із зображеннями архістратига Михаїла з мечем і терезами (підкреслює роль бази зберігання). У статті є опис і малюнок емблеми [3].

Про історію створення нарукавного знака підрозділів верифікації, що здійснюють контроль за виконанням державами підписаних договорів по скороченню як ядерних, так і звичайних озброєнь, розповідає у віснику М. Слободянюк. Після розпаду СРСР постала потреба показати належність підрозділів, які перейшли під юрисдикцію України (існували у Прикарпатському, Одеському та Київському військових округах). У Києві при Міністерстві оборони України був створений Центр верифікації. Найпростіше це можна було зробити за допомогою нарукавних знаків державної належності. І тут допомога прийшла від наших земляків з-за кордону. Підполковник канадської

армії, українець з походження, В.Карпецький за свій кошт виготовив 100 знаків з державною символікою України і подарував їх офіцерам Центру забезпечення реалізації договорів (ЦЗРД) у Львові. Це були перші знаки, що наочно засвідчили появу української національної армії. В 1993 році в Україні було виготовлено нарукавний знак, який фактично повторював канадський варіант. Внизу знака з'явився напис з назвою підрозділу («Центр верифікації»). Стаття містить малюнки нарукавних знаків [41].

2004 року після розроблення і розгляду проектів нарукавної емблеми належності військовослужбовців до Збройних Сил України, про що йдеться в статті М. Слободянюка, Міністр оборони України К.Морозов затвердив проєкт з малим державним гербом (малюнок наводиться у статті), який носять всі військовослужбовці (у кольорі відповідно до виду Збройних Сил України), як символ їхньої належності до Збройних Сил України [33].

Вісник оприлюднив також матеріали про створення нарукавних знаків у Військово-Морських Силах України. Зі статті О.Хлобистова дізнаємося, що особисті нарукавні емблеми кораблів і частин Військово-Морських Сил України постали у 1994 році, трохи пізніше, ніж у інших видах Збройних Сил України. Це було пов'язано зі складнощами створення українського флоту, якому довелося долати шалений спротив з боку радянсько-російських адміралів-шовіністів. Першими створили нарукавну емблему моряки фрегата «Гетьман Сагайдачний». Наприкінці 1994 року у Львові виготовили три нарукавні емблеми для управління 1-ї бригади надводних кораблів, фрегата «Гетьман Сагайдачний» та корабля управління «Славутич». За основу всіх трьох емблем взято єдиний символ – військово-морський прапор України, доповнений написами «ВМС України» та назвами підрозділів (1 БрНК, U-130, U-510).

А в березні 1997 року наказом заступника Міністра оборони України – Командувача Військово-Морських Сил України М.Єжеля було введено в дію Положення про новий нарукавний знак «Військово-Морські Сили України» та нарукавний знак частин ВМС України. Основою емблеми слугував військово-морський прапор. Створена севастопольським художником В.Руденком загальна основа корабельних символів мала форму щита, облямованого якірними ланцюгами із дев'яти ланок. Верхні ланки кріпилися до жвакогалсів, а нижні – до пластини стилізованої лапи якоря, на якій містилася назва корабля чи військової частини. Вінчав щит Малий державний герб України. У статті наведено малюнок емблеми. Таким чином була визначена форма нарукавної емблеми. Далі екіпажі кораблів та інших військових частин за власним бажанням розробляли свої емблеми.

Проте створення символіки українського флоту мало свої недоліки. Вони, переважно, полягали у відсутності керівного органу ВМС, який міг би організувати роботи з розроблення символіки, проводити експертизу та реєстрацію проектів емблем кораблів і військових частин. Тому важливою подією слід вважати створення у лютому 2001 року Геральдичної Ради ВМС України, що дало змогу впорядкувати процес розвитку геральдичної справи у ВМС України [54].

Відомо, що Збройні Сили України беруть активну участь у миротворчих операціях під егідою ООН і користуються повагою міжнародної спільноти. Вони здійснювали свою миротворчу місію в колишній Югославії, краю Косово, Сьєрра-Леоне, Південному Лівані, Кувейті, Іраку. Всі миротворчі контингенти мали свою символіку, зокрема, нарукавні нашивки.

Один з перших миротворчих підрозділів був створений в 1996 році. Це спільний українсько-польський батальйон. Розроблена М.Слободяннюком його емблема поєднувала символіку України і Польщі. Вона мала простий вигляд: у щиті – кольори національних прапорів України і Польщі, а вгорі на смузі – скорочена назва батальйону. Емблема опрацьовувалася у двох варіантах: для української частини у правому геральдичному півполі були українські кольори, а назва подавалася кирилицею «УКРПОЛБАТ»; для польської частини у першому півполі – польські кольори, і назва латиницею «POLUKRBAT». Це було зроблено для підкреслення рівності обох національних частин батальйону. Емблему для української частини виготовлено у серпні 1996 року (розмір 72x87 мм). Польський варіант з'явився пізніше (у 1998 році) менших розмірів (59x79). Батальйон виконував завдання у складі сил НАТО з підтримки миру в краю Косово. У статті є малюнок емблем [36].

Емблеми миротворчих підрозділів повідомляли, як правило, про державну належність, зміст діяльності, назву підрозділу, національні кольори.

Починаючи з кінця 2001 року в Середземному морі триває операція Організації Північноатлантичного договору «Активні зусилля». Мета операції – боротьба з тероризмом, протидія незаконним переміщенням людей та іншій незаконній діяльності з використанням цивільних суден. З 2004 року до цієї операції долучилася Україна. З її боку в операції бере участь первинний національний контактний пункт, як елемент взаємного обміну інформацією. Створено його відповідно до угоди між Україною і НАТО про приєднання України до операції «Активні зусилля» (ОАЗ), затвердженої указом Президента України від 26 січня 2006 року №71.

Для особового складу контактної пункту була розроблена нарукавна емблема (автор проекту – капітан 3-го рангу В.Староселець). Затвердив її 17 липня 2007 року після доопрацювання начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України генерал-полковник С.Кириченко [24].

Нарукавна емблема являє собою круглий щит чорного кольору з кантом у вигляді стилізованого морського каната золотого кольору. Діаметр щита 80 мм. На щиті зображено елемент емблеми Організації Північноатлантичного договору на тлі чотирьох блискавок та двох перехрещених якорів. Блискавки уособлюють основне завдання частини, якорі символізують її участь у морських походах та належність до Військово-Морських Сил. Вище розміщено аббревіатуру «ОАЗ». Елемент емблеми НАТО виконано синіми і срібними кольорами, блискавки червоні зі срібними облямівками, літери червоні, якорі – золоті.

Первинний національний контактний пункт у рамках ОАЗ став першою військовою частиною Військово-Морських Сил Збройних Сил України, що має затверджену нарукавну емблему. У статті подається малюнок емблеми [24].

Кілька матеріалів вісника присвячені нагрудним знакам 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу [42] та 81-ї полкової тактичної групи [47]. Є їхні описи і малюнки.

Висвітлена символіка інших військових формувань, зокрема прикордонних та внутрішніх військ, а також системи Міністерства Внутрішніх Справ України.

У статті О.Кохана розглядаються і прапори Прикордонних військ України. 1992 року зразки прапорів затвердив Голова Держкомкордону України генерал-полковник В.Губенко. Проте ці прапори мало чим різнилися з радянськими. Тому в 1999 році у тісній співпраці Українського геральдичного товариства, Держкомкордону, Міністерства оборони України було опрацьовано новий проект морських прапорів для Прикордонних військ України і 10 лютого 1999 року Голова Держкомкордону, Командувач Прикордонних військ генерал-полковник В.Банних затвердив остаточний варіант зразків нових прапорів (художник О.Кохан, за участю капітана другого рангу Г.Стецюка). У статті подається 19 малюнків прапорів [12].

З вісника дізнаємось, що в 1994 році у системі Міністерства Внутрішніх Справ вже існувало понад 40 видів нарукавних, нагрудних і береточних нашивок. Розповідається про спеціальні розпізнавальні нашивки для підрозділу швидкого реагування «Беркут», а також спецпідрозділів «Беркут» у Рівненській, Львівській та Чернівецькій областях, виготовлених на замовлення. Подаються їхні описи і малюнки [46].

У 1998 році Міністр Внутрішніх Справ України генерал Внутрішньої служби Ю.Кравченко затвердив символіку Внутрішніх військ України – прапор, герб, штандарт командувача, низку офіцерських і солдатських відзнак. У статті дається опис і малюнок прапора Внутрішніх військ і герба [46] .

Окремо стоїть питання щодо символіки українських підрозділів у складі вермахту в роки Другої світової війни. Про це йдеться, зокрема, у статтях А.Бобкова [1], М.Царенка [55] та С.Музичука [23].

Таким чином, опубліковані у віснику «Знак» матеріали щодо військової символіки України роблять вагомий внесок у воєнну історію держави.

Численні малюнки, описи військових символів доповнюють джерельну базу для подальшого вивчення вітчизняної військової емблематики, вексилнології та фалеристики.

Видання безперечно сприяє утвердженню національних традицій в армії, є засобом військово-патріотичного виховання.

ДЖЕРЕЛА

- 1 Бобков А. Форма одягу, національні та рангові відзнаки Української допоміжної поліції на території рейхскомісаріату України в 1941–1944 рр./ А.Бобков, М.Царенко // Знак. – 2000. – №20. – Лютий. – С.8.
- 2 Будніков Б. Духовна відзнака військової частини 44882 // Знак. – 1997. – №13. – Серпень. – С. 5.
- 3 Будніков Б. Нарукавні знаки та емблеми військової частини 44882 // Знак. – 2000. – №22. – Вересень. – С.12.
- 4 Гаггман Б. Штандарт української кінноти з 1706 року // Знак. – 2002. – №27. – Вересень. – С.8.
- 5 Гречило А. Відродження українських національних символів в Галичині в 1848 році //Знак. – 1998. – №16. – Червень. – С.12.
- 6 Гречило А. Питання про порядок кольорів на українському прапорі в 1917–1920 рр. // Знак. – 2000. – №40. – Грудень. – С.10–11.
- 7 Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781–1793 рр. // Знак. – 1993.–№4. – Листопад. – С.3.
- 8 Дашкевич Я. Хмельницькіана //Знак. – 1996. – №11. – Березень. – С. 45.
- 9 Див.: Знак. – 1995. – №9. – Лютий; 2000. – №22. – Вересень; 2003. – №31. – Грудень; 2004. – №33. – Жовтень; 2004. – №34. – Грудень.
- 10 Корчак-Городиський О. (Чикаго, США) До генези та історії Воєнного хреста Українських січових стрільців з 1918 року // Знак. – 1993. – №4. – Листопад. – С.3.

- 11 Кохан О. Комплексна розробка військової символіки //Знак. – 1995. – №9. – Лютий. – С. 14–15.
- 12 Кохан О. Прапори Прикордонних військ України// Знак. – 1999. – №19. – Серпень. – С.12.
- 13 Кохан О. Українська термінологія з прапорництва //Знак. – 1994. – №5. – Лютий. – С.6.
- 14 Круковський О. Невідома нагорода за Другий Зимовий похід (Базар) і бої // Знак. – 2001. – №25. – Грудень. – С.10–11.
- 15 Круковський О. Фалеристичні сліди Синьої та Сірої дивізій //Знак. – 2001. – №23. – Травень. – С.10.
- 16 Мартин О. Відзнаки підрозділу Національної гвардії України «Скорпіон»// Знак. – 1999. – №18. – Березень. – С. 11.
- 17 Маскевич О. Відзнака Командувача Військово-Морськими Силами Збройних Сил України «За заслуги перед ВМС України»// Знак. – 2006. – №38. – Травень. – С. 9.
- 18 Мицик Ю. Дещо про клейноди Тимоша Хмельницького //Знак. – 2000. – №22. – Вересень. – С.10.
- 19 Мицик Ю. Дещо про українські та кримські прапори під час Чуднівської битви 1660 р. // Знак. – 2004. – №33 – Жовтень. – С. 2.
- 20 Мицик Ю. До питання козацької символіки // Знак. – 1998.–№15 – Червень.–С. 2.
- 21 Мицик Ю. З історії прапора Українських січових стрільців // Знак. – 2002. – №27. – Вересень. – С. 9.
- 22 Мицик Ю. Прапори полковника Іллі Голоти (1649 р.) // Знак. – 2000. – №20. – Лютий. – С. 5.
- 23 Музичук С. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр. // Знак. – 2004. – №33. – Жовтень. – С. 9–11.
- 24 Муравйов О. Нарукавна емблема первинного національного контактного пункту в рамках операції Організації Північноатлантичного договору «Активні зусилля» // Знак. – 2007. – №42. – Вересень. – С.1.
- 25 Муравйов О. Почесні нагрудні знаки начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України // Знак. – 2007. – №41. – Квітень. – С. 10–11.
- 26 Муравйов О. Символіка Об'єднаного оперативного командування Збройних Сил України // Знак. – 2007. – №41. – Квітень. – С. 1.
- 27 Партнов А. Про найповніше коріння Тризуба в Україні //Знак. – 1998. – №14. – Березень. – С.8.
- 28 Пахолко С. Військова відзнака «Стрілецька Рада» колегії коменданта Січових стрільців Євгена Коновальця 1918–1919 рр. / С.Пахолко, О.Мартин // Знак. – 2004. – №34. – Грудень. – С.10–11.

- 29 Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана Кирила Розумовського // Знак. – 2001. – №24. – Жовтень. – С.8–9.
- 30 Символи Президента України // Знак. – 2001. – №23. – Травень. – С.1.
- 31 Слободянюк М. Відзнаки Головнокомандувача Військово-Повітряних Сил Збройних Сил України // Знак. – 2007. – №41. – Квітень. – С. 10.
- 32 Слободянюк М. Герб бази пунктів управління Західного оперативного командування // Знак. – 2001. – №24. – Жовтень. – С.10.
- 33 Слободянюк М. До питання про створення нарукавної емблеми приналежності військовослужбовців до Збройних Сил України // Знак. – 2004. – №33. – Жовтень. – С. 11.
- 34 Слободянюк М. Емблема 51-ї окремої механізованої бригади // Знак. – 2002. – №28. – Грудень. – С. 11.
- 35 Слободянюк М. Емблематика 93-ї механізованої дивізії // Знак. – 1997. – №14. – Грудень. – С.10.
- 36 Слободянюк М. Емблеми українсько-польського батальйону // Знак. – 2001. – №23. – Травень. – С.11.
- 37 Слободянюк М. Емблеми 72-ї механізованої дивізії Збройних Сил // Знак. – 1997. – №13. – Серпень. – С. 13.
- 38 Слободянюк М. Нарукавна емблема управління Західного оперативного командування // Знак. – 2004. – №34. – Грудень. – С. 10.
- 39 Слободянюк М. Нарукавна емблема 30-ї автомобільної бази Генерального штабу Збройних Сил України // Знак. – 2005. – №37. – Грудень. – С. 11.
- 40 Слободянюк М. Нарукавні знаки Збройних Сил України // Знак. – 1994. – №7. – Жовтень. – С. 9–10.
- 41 Слободянюк М. Нарукавні знаки підрозділів верифікації Збройних Сил України // Знак. – 1996. – №12. – Листопад. – С.14.
- 42 Слободянюк М. Нарукавні знаки 259-ї окремої роти супроводження військових вантажів Прикарпатського військового округу // Знак. – 1995. – №10. – Серпень. – С. 13.
- 43 Слободянюк М. Нарукавний знак військової частини 39288 // Знак. – 1995. – № 9. – Лютий. – С.12.
- 44 Слободянюк М. Символ Національної гвардії України // Знак. – 2000. – №22. – Вересень. – С.12.
- 45 Слободянюк М. Символіка військових комісаріатів Західного оперативного командування // Знак. – 2003. – №31. – Грудень. – С. 11.
- 46 Слободянюк М. Символіка Внутрішніх військ України // Знак. – 1999. – №18. – Березень. – С.1.

-
- 47 Слободянюк М. Символіка львівських миротворців в Іраку // Знак. – 2005. – №36. – Вересень. – С.7.
- 48 Слободянюк М. Символіка найстаршого військового формування Збройних Сил України // Знак. – 1999. – №19. – Серпень. – С. 9.
- 49 Слободянюк М. Символи ратної слави 30-ї танкової дивізії // Знак. – 1998. – №15. – Березень. – С.9.
- 50 Слободянюк М. Перша емблема частин зв'язку Збройних Сил України // Знак. – 2000. – №20. – Лютий. – С.10.
- 51 Слободянюк М. Штандарти Міністра оборони України та начальника Генерального штабу Збройних Сил України // Знак. – 2001. – №25. – Грудень. – С.11.
- 52 Стафійчук В. Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. – 1997. – №13. – Серпень. – С.6–7.
- 53 Трембіцький В. (Нью-Йорк, США) Прапори України 1918 // Знак. – 1993. – №4. – Листопад. – С. 2.
- 54 Хлобистов О. Символи українського флоту / О.Хлобистов, М.Слободянюк //Знак. – 2003. – №29. – Червень. – С.10–11.
- 55 Царенко М. Відзнаки на уніформі українських підрозділів у складі вермахту // Знак. – 1997. – №13. – Серпень. – С.12.
- 56 Царенко М. Емблеми частин та з'єднань Військово-Повітряних Сил України // Знак. – 1999. – №19. – Серпень. – С. 8–9.
- 57 Чмир М. Ідея Гетьманської держави у символіці та емблематиці Української армії 1918 р. // Знак. – 2002. – № 27. – Вересень. – С. 10–11.
- 58 Чмир М. Нова емблематика родів військ та служб // Знак. – 2007. – № 42. – Вересень. – С.7.
- 59 Чмир М. Символіка нагород і нагрудних знаків частин та з'єднань Армії УНР періоду інтернування 1921–24 рр.// Знак. – 2002. – №28. – Грудень. – С.10–11.